

Розділ 11

УСИНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI

Сергій Журило

кандидат юридичних наук

Вступ. У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії проти України істотно загострилися питання забезпечення прав і законних інтересів найбільш вразливих категорій населення, зокрема дітей, які залишилися без батьківського піклування. Усиновлення як правовий інститут надає можливість створити для дитини стабільне сімейне середовище, однак в умовах воєнного стану виникають нові виклики щодо забезпечення безпеки, правомірності та доцільності таких рішень.

Підвищена динаміка правових трансформацій у сфері охорони дитинства вимагає нового осмислення змісту категорії «інтерес дитини» у практиці усиновлення. Традиційне ототожнення інтересу дитини з її правами або потребами більше не відповідає реаліям сучасної правозастосовної практики. Зміна соціального контексту, поява нових ризиків (зокрема, втрати особистих документів, переміщення, розлуки з родичами, інституційна вразливість) зумовлює необхідність розглядати інтерес дитини як автономну юридичну категорію, що має пріоритет при прийнятті будь-яких рішень щодо її подальшої долі.

Актуальність проблеми. Особливої актуальності набуває питання належного юридичного механізму захисту прав і інтересів дітей при здійсненні усиновлення в умовах воєнного стану. Йдеться не лише про процедури перевірки кандидатів, а й про конституційні та міжнародні стандарти, що мають забезпечити найвищий рівень захисту особи дитини. Відтак, виникає потреба у концептуалізації змісту та зміщення акцентів у правозастосуванні щодо правового статусу дитини при усиновленні в умовах надзвичайних обставин. Це передбачає одночасне поєднання юридичного, соціального та етичного

вимірів захисту, що ґрунтується на верховенстві права та пріоритетності інтересу дитини як провідного орієнтира діяльності держави.

Таким чином, нове осмислення співвідношення прав дитини і її інтересів у сфері усиновлення потребує ґрунтовного міждисциплінарного дослідження з урахуванням доктринальних позицій, практики ЄСПЛ та національного законодавства, адаптованого до умов воєнного часу. Представлене дослідження має на меті закласти наукову основу для подальшого вдосконалення нормативного регулювання, судової практики та адміністративних процедур щодо захисту дитини в процесі усиновлення.

Виклад основного матеріалу. Формування правової держави неможливе без забезпечення комплексної системи прав і свобод громадян, базовим елементом якої виступають права та свободи дитини. У сучасному правовому розумінні права дитини становлять систему можливостей, необхідних для повноцінного розвитку особистості в умовах соціального середовища з урахуванням психофізіологічної незрілості дитини як суб'єкта правовідносин (за міжнародно-правовими стандартами зрілою вважається особа, яка досягла 18-річного віку).

Законодавство України визначає охорону дитинства загальнонаціональним пріоритетом, що реалізується через забезпечення фундаментальних прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток. В умовах збройного конфлікту та гібридної війни особливої актуальності набуває ефективна охорона і захист інтересів дітей, оскільки саме дитинство є визначальним періодом формування особистості в фізичному, психологічному та інтелектуальному аспектах.

Ратифікація Україною Конвенції про права дитини засвідчила прихильність держави до пріоритетності сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, порівняно з інституційними формами утримання в державних закладах. Проте в умовах гібридної війни проблематика захисту інтересів дитини набуває значно ширшого контексту – захисту потребують не лише діти, які традиційно перебувають під опікою держави, але й діти, які в мирний час виховувались у повних сім'ях і не потребували спеціальних заходів правового захисту.

Сучасна правова парадигма розглядає дитину як самостійного суб'єкта належних їй особистих і майнових прав, що відповідає зо-

бов'язанням України згідно з Конвенцією про права дитини та іншими міжнародно-правовими актами у сфері захисту дитинства. Незважаючи на імплементацію норм міжнародного права в національне законодавство України, практична реалізація захисту прав та інтересів дітей залишається проблемною сферою, що потребує комплексного аналізу.

Цивільно-процесуальне законодавство України передбачає певні механізми захисту інтересів дитини. Зокрема, стаття 18 Сімейного кодексу України надає право кожному учаснику сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, безпосередньо звернутися до суду за захистом свого права або інтересу. Відповідно, суд зобов'язаний забезпечити можливість дитині виступити в судовому засіданні за її бажанням, про що може заявити сама дитина, її представник або інші уповноважені особи.

Для ґрунтового розуміння проблематики усиновлення необхідно детально проаналізувати поняття «інтересу дитини», оскільки саме цей критерій має бути визначальним при прийнятті судових рішень щодо усиновлення.

Етимологічно термін «інтерес» (від лат. *interest* – мати значення, бути важливим) визначається як ставлення суб'єкта до об'єкта як до чогось ціннісно значимого. Змістовні характеристики інтересу корелюють як з конфігурацією і динамікою мотиваційно-потребової сфери особистості, так і з формами та засобами освоєння дійсності, якими вона оперує.¹

У науковому дискурсі сформувалися три основні концептуальні підходи до розуміння категорії інтересу:

1) Суб'єктивістська концепція, представники якої трактують інтерес як феномен виключно суб'єктивної природи, що існує лише у вимірі свідомості та волі суб'єкта. Відповідно до цього підходу, відсутність усвідомлення інтересу нівелює сам інтерес як такий.

2) Об'єктивістська концепція визначає, що інтереси існують як об'єктивна соціальна реальність незалежно від їхнього усвідомлення суб'єктом. Інтереси розглядаються як об'єктивна категорія, яка, будучи усвідомленою, стає стимулом до певних дій.

3) Змішана концепція поєднує елементи попередніх підходів, розглядаючи інтерес як діалектичну категорію. Суб'єктивний аспект

¹ Журило С. С. Регулювання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами: питання теорії та практики: моногр. Одеса, 2016. С. 22-23.

інтересу виявляється в психологічній спрямованості суб'єкта щодо певного об'єкта чи явища, його прагненні оволодіти цими об'єктами або пізнати їх. Об'єктивний аспект інтересу полягає в певній автономності інтересу від його суб'єкта, його існуванні як факту об'єктивної дійсності.¹

Видається методологічно коректним розмежовувати інтерес як об'єктивну категорію та процеси його усвідомлення і реалізації, які мають суб'єктивний характер. На користь такого підходу свідчать такі аргументи: по-перше, усвідомлення інтересу не модифікує його змістовне наповнення, оскільки воно детерміноване об'єктивними життєвими обставинами суб'єкта; по-друге, інтерес не є продуктом свідомості, а існує в об'єктивній дійсності у формі взаємозв'язку суб'єкта з умовами його життєдіяльності, що проявляється через систему суспільних відносин, змістом яких виступають потреби суб'єкта.

Таким чином, дуалістичність об'єктивного і суб'єктивного проявляється не в самому інтересі, а в процесі його практичної реалізації. У процесі усвідомлення та реалізації інтересу суб'єктом виявляються, з одного боку, суб'єктивні чинники, що характеризують індивідуальні особливості особи (інтелектуальні здібності, освітній рівень, культурний розвиток тощо), з іншого – об'єктивні умови її соціального буття (суспільні відносини, соціокультурні цінності).

Так, цивільне процесуальне законодавство містить механізми захисту інтересів дитини при усиновленні. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 206 Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК України) суд не приймає відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем у справах, де особу представляє законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє. Аналогічне правило передбачено щодо укладення мирової угоди (ч. 5 ст. 207 ЦПК України).

Проте, як слушно зауважує Ю. Василик, чинні положення ЦПК України не регламентують процедуру аналізу судом правомірності процесуальних дій представника неповнолітнього в аспекті їх відповідності інтересам дитини. Цивільне процесуальне законодавство

¹ Журило С. С. Категорія інтересу як предмет захисту дитини в судовому процесі. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 р., м. Одеса). У 2х томах: Т. 2. Одеса, 2017. С. 664-665.

не враховує повною мірою специфіку участі неповнолітнього як сторони у справі, для якого (в разі неприйняття судом відмови від позову, його визнання чи мирової угоди та подальшого ухвалення рішення у справі) можуть настати негативні правові наслідки, зокрема неможливість повторного звернення до суду особисто або через представника, або задоволення необґрунтованих вимог іншої сторони. Дискусійним залишається питання процесуального становища неповнолітніх у справах, коли позов подається з метою захисту їхніх прав іншими особами у випадках, передбачених сімейним законодавством (наприклад, про встановлення батьківства, стягнення аліментів, участь у вихованні дітей).¹

Важливо підкреслити, що в цивільних справах, предметом яких є матеріальні правовідносини, в які неповнолітній може вступати самостійно, обмеження щодо реалізації процесуальних прав та обов'язків відсутні. Навіть залучення судом законного представника відповідно до ч. 2 ст. 47 ЦПК України не змінює правового статусу неповнолітнього, оскільки думка законного представника не має переважачого характеру порівняно з позицією самого неповнолітнього. Потрібно зауважити, що це стосується лише випадків, коли неповнолітні реалізують цивільні процесуальні права та виконують свої обов'язки в суді у справах, що виникають із відносин, у яких вони особисто беруть участь.

З огляду на вищевикладене, інтерес дитини доцільно визначити як об'єктивну категорію, що репрезентує сукупність умов, необхідних для забезпечення благополуччя дитини як специфічного суб'єкта правовідносин.

Європейські стандарти.

Інтеграційні процеси України, зокрема в рамках Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, відіграють суттєву роль у модернізації національної системи захисту прав дитини. Ця Угода, що передбачає створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі та поступову інтеграцію до внутрішнього ринку ЄС, закладає підґрунтя для імплементації європейських стандартів у соціально-економічну та правову сфери України. В контексті захисту прав дітей така гармонізація набуває особливої актуальності.

¹ Василик Ю. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб як сторін у цивільному процесі. *Вісн.* 2014. № 6. С. 26-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2014_6_10

Стаття 14 Угоди про асоціацію наголошує на важливості співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки, що має ґрунтуватися на принципах поваги до прав людини та основоположних свобод. Додатково, стаття 24 Угоди визначає напрямки правового співробітництва, зокрема розвиток судової взаємодії у цивільних справах на основі багатосторонніх міжнародних документів. Ключове значення серед них мають конвенції Гаазької конференції з міжнародного приватного права, які регулюють питання міжнародного правового співробітництва, судового процесу та, що особливо важливо для нашого дослідження, захисту дітей, включно з процедурами міжнародного усиновлення. Адаптація українського законодавства до цих міжнародно-правових норм зумовлює суттєві трансформації у підходах до регулювання прав дитини, відображаючи виконання Україною взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення їх захисту та найкращих інтересів, що є критично важливим при вирішенні долі дітей.

Забезпечення права дитини бути почутою є фундаментальним аспектом захисту її інтересів. Відповідно до статті 12 Конвенції про права дитини, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року та ратифікованої Верховною Радою України 27 лютого 1991 року, держави-учасниці зобов'язані гарантувати дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно їх висловлювати з усіх питань, що її стосуються, з належним урахуванням її віку та зрілості. Це положення передбачає надання дитині можливості бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що безпосередньо її зачіпає. В контексті усиновлення, реалізація цього права набуває особливої ваги для забезпечення відповідності процедури усиновлення найкращим інтересам дитини. Таким чином, діти визнаються носіями цивільних прав та обов'язків, що обумовлює їх потребу в належному правовому захисті та можливості участі у цивільних процесуальних правовідносинах, пов'язаних із визнанням чи оспоруванням їхніх прав.

Преамбула Конвенції про права дитини підкреслює, що «дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи й належний правовий захист». Цей принцип посилюється Принципом 8 Декларації прав дитини, який проголошує: «Дитина повинна за всіх обставин бути серед тих, хто першими одержують захист і допомогу». В умовах гібридної війни,

коли ризики для дітей значно зростають, ці положення стають основоположними для формування політики та практики у сфері усиновлення.

Аналіз норм Конвенції ООН «Про права дитини» дозволяє констатувати, що діти розглядаються як повноправні суб'єкти права. Це знаходить своє відображення і в українському законодавстві, зокрема у Сімейному кодексі України, який визначає дитину як самостійного учасника правовідносин. Законодавство наділяє малолітніх та неповнолітніх осіб комплексом цивільних прав, включаючи майнові та особисті немайнові права. Для ефективної реалізації та захисту цих прав діти повинні бути наділені також відповідними процесуальними правами, що є критично важливим у процедурах усиновлення, де вирішується їхня подальша доля.

Передумови для участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному процесі закладені у статті 129 Конституції України. Серед основних засад судочинства визначено рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свободу в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості. Важливо, що Конституція України не встановлює вікових обмежень для реалізації цих фундаментальних процесуальних гарантій.

Досліджуючи питання участі дітей у цивільно-процесуальних відносинах, слід зазначити, що Цивільний процесуальний кодекс України зберігає поділ дітей на малолітніх та неповнолітніх, хоча іноді ці категорії можуть ототожнюватися. Натомість міжнародне законодавство, зокрема Конвенція ООН «Про права дитини», не проводить такого розмежування, використовуючи єдиний термін «дитина» (кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше), не вживаючи термін «неповнолітні». Уніфікація термінології є важливою для уникнення правових колізій, особливо в контексті міжнародного усиновлення та захисту прав дітей.

Прагнучи гармонізувати національне законодавство з міжнародними стандартами, український законодавець 07.02.2007 року ухвалив Закон України № 609-V «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх». Цим законом були внесені

зміни до Кримінально-процесуального кодексу України, Кодексу законів про працю України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх», зокрема замінено термін «неповнолітні» на «діти» та відповідним чином змінено назви органів, що опікуються правами дітей. Ці законодавчі зміни були своєчасними та відповідали актуальним на той момент вимогам.

Однак, сучасні реалії, зумовлені воєнним станом та активними бойовими діями внаслідок гібридної війни, ставлять питання забезпечення прав та інтересів дітей на якісно новий рівень. Щоденно виникають численні загрози порушення прав дітей, включаючи право на життя, безпеку, сімейне оточення та належний розвиток. У таких умовах забезпечення навіть базових потреб дітей може стати надскладним завданням, що вимагає адаптації існуючих механізмів захисту, включно з процедурами усиновлення, до екстремальних умов.

Відповідно до чинного законодавства, як у мирний час, так і в умовах воєнного стану, діти поділяються на тих, хто перебуває під батьківським піклуванням, та тих, хто його позбавлений (діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування). Забезпечення прав та інтересів цих категорій дітей покладається на батьків, опікунів чи піклувальників, прийомних батьків у прийомних сім'ях та батьків-вихователів у дитячих будинках сімейного типу. Особлива увага приділяється забезпеченню «найкращих інтересів дитини», захисту її майнових прав, зокрема права власності. З цією метою законодавством передбачено нотаріальне посвідчення відповідних правочинів та необхідність отримання згоди органів опіки та піклування. В умовах гібридної війни ці механізми потребують посиленого контролю та адаптації для запобігання порушенням прав дітей, зокрема при вирішенні питань усиновлення.

Беззаперечно, оптимальним середовищем для розвитку дитини є родина, де батьки не лише забезпечують матеріальні потреби, але й створюють сприятливу морально-психологічну атмосферу. У випадках, коли дитина залишається сиротою або її батьки позбавляються батьківських прав – ситуації, що трагічно почастишали внаслідок воєнних дій, – законодавець передбачає такі форми влаштування, як

опіка, піклування, усиновлення, а також влаштування до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Кожна з цих форм має на меті забезпечити дитині право на сімейне виховання та захист її інтересів, проте в умовах військових дій їх реалізація стикається зі специфічними викликами, що потребують глибокого наукового аналізу та розробки ефективних правових рішень.

Найкращі інтереси дитини.

Фундаментальним принципом, на якому базується інститут усиновлення, є пріоритетне забезпечення найкращих інтересів дитини. Саме ці інтереси слугують визначальним критерієм при оцінці кандидатів в усиновлювачі, ухваленні судових рішень про усиновлення, а також при розгляді питань щодо його скасування. Аналіз правовідносин, що виникають унаслідок усиновлення, свідчить про потенціал формування стійких сімейних зв'язків між усиновлювачем та усиновленою дитиною.

Усиновлення, як правова форма влаштування дитини, передбачає юридичну інтеграцію дитини в нову сім'ю, що справляє значний вплив на весь спектр цивільно-правових відносин за участю усиновлювача чи усиновленої дитини, де присутній особистісний елемент, включно зі спадковими правовідносинами. Юридично усиновлення встановлює між усиновлювачем та усиновленою дитиною правовий зв'язок, аналогічний тому, що існує між біологічними батьками та дітьми. Таким чином, між особами, раніше не пов'язаними родинними зв'язками, такі відносини встановлюються де-юре. Усиновлена дитина стосовно усиновлювача, так само як і усиновлювач стосовно усиновленої дитини, набуває статусу родича за походженням у сімейних, цивільних, трудових, житлових та інших правовідносинах. Зазначені правові наслідки настають незалежно від факту внесення запису про усиновлювачів як батьків дитини.

Відповідно до ст. 225 Сімейного кодексу України, усиновлення вважається здійсненим у день набрання законної сили рішенням суду. На підставі такого рішення, згідно зі ст. 233 СК України, органи державної реєстрації актів цивільного стану вносять відповідні зміни до актового запису про народження дитини (або повнолітньої особи) та видають нове свідоцтво про народження. Точність та своєчасність цих процедур набувають особливого значення в контексті військових дій, коли існує ризик втрати або фальсифікації документів.

Сімейне законодавство України також передбачає можливість збереження правового зв'язку усиновленої дитини з окремими її кровними родичами, що вказує на неповний правоприміняючий характер усиновлення в певних випадках. Так, згідно з ч. 2 ст. 232 СК України, якщо після смерті одного з батьків дитини або розірвання шлюбу з особою, визнаною судом недієздатною, другий з батьків дитини уклав повторний шлюб, і його новий чоловік/дружина бажають усиновити дитину, баба, дід дитини з боку померлого або визнаного недієздатним батька/матері, а також рідні брати та сестри дитини, мають право звернутися до суду із заявою про збереження правового зв'язку. Суд задовольняє таку заяву одночасно з розглядом заяви про усиновлення, якщо це відповідає інтересам дитини. Це положення може бути особливо актуальним для дітей, один із батьків яких загинув внаслідок бойових дій.¹

Особливості спадкування усиновленими та усиновлювачами врегульовані ст. 1260 ЦК України. Норми цієї статті встановлюють, що при спадкуванні за законом усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі – з іншого, прирівнюються до родичів за походженням. Водночас, усиновлений та його нащадки не спадкують за законом після смерті біологічних батьків усиновленого та інших його родичів за походженням по висхідній лінії. Аналогічно, біологічні батьки усиновленого та інші його родичі за походженням по висхідній лінії не спадкують за законом після смерті усиновленого та його нащадків. У випадку, якщо за рішенням суду про усиновлення було збережено правовий зв'язок між усиновленим та його біологічними бабою, дідом, братом чи сестрою, то у разі смерті біологічних баби чи діда усиновлений має право на спадкування за правом представлення, а у разі смерті біологічних брата чи сестри – як спадкоємець другої черги. Відповідно, у разі смерті усиновленого його біологічні баба, дід, брат, сестра, з якими було збережено правовий зв'язок, спадкують на загальних підставах.²

Таким чином, інститут усиновлення спрямований на забезпечення добробуту дитини, позбавленої батьківського піклування, шляхом її інтеграції в повноцінну сім'ю. Усиновлювачі наділяються

¹ Печений О. Значення усиновлення для спадкування. *Нотаріат для вас*. 2012. № 4. С. 14.

² Цивільний кодекс України: науково-практ. комент ; за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. [6-е вид., перероб. та доп.]. Х., 2010. С. 1181.

всім комплексом прав та обов'язків щодо виховання, утримання та освіти дитини, що дозволяє компенсувати їй втрату батьківського піклування. Судовий порядок усиновлення, що передбачає ретельну перевірку умов життя та особистих якостей кандидатів в усиновлювачі, а також отримання необхідних дозволів, виступає важливою гарантією захисту інтересів дитини. Безстроковий характер відносин, що виникають внаслідок усиновлення, сприяє забезпеченню стабільності та психологічного комфорту для дитини. Отже, правова сутність інституту усиновлення полягає у пріоритетному влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї з метою забезпечення їх всебічного розвитку та захисту, а також набуття усиновлювачами батьківських прав та обов'язків, аналогічних біологічним.

Події, пов'язані із введення воєнного стану, масова евакуація дітей та сімей як у межах країни, так і за кордон, значно актуалізували проблематику усиновлення. Кожна дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, має право на захист та особливу допомогу з боку держави, що, насамперед, реалізується через створення умов для її усиновлення. Особливої уваги набувають питання внутрішнього усиновлення громадянами України дітей, які також є громадянами України.

Процес усиновлення в Україні регулюється низкою нормативно-правових актів, основними з яких є: Конституція України, Сімейний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Важливу роль відіграють також підзаконні акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08.10.2008 р. № 905 (далі – Постанова КМУ № 905)¹ та «Про затвердження Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної

¹ Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: постанова КМУ від 08.10.2008 № 905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-п>

із захистом прав дитини» від 24.09.2008 р. № 866¹. Ця нормативна база формує правове поле для процедур усиновлення, проте умови гібридної війни вимагають до неї критичного підходу на предмет достатності та ефективності.

Відносно новим суб'єктом у сфері захисту прав дітей, включно з процедурами усиновлення, є Національна соціальна сервісна служба України (Нацсоцслужба).² На час створення вона визначалася як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей, а також здійснює державний контроль за дотриманням законодавства у цих сферах. Одним із ключових завдань Нацсоцслужби була реалізація державної політики у сфері усиновлення. Зокрема, Нацсоцслужба надавала громадянам України – кандидатам в усиновлювачі інформацію про дітей, які можуть бути усиновлені, та направлення для знайомства з дитиною; вела централізований облік дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які підлягають усиновленню. Згодом, основні повноваження в сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому числі з питань усиновлення, були передані новому органу – Державній службі України у справах дітей.

Внутрішнє усиновлення.

Щодо процедури внутрішнього усиновлення в умовах воєнного стану, центральні органи виконавчої влади перший час (рік) не оголошували про введення суттєвих обмежень, її здійснення відбувалось у звичайному порядку, проте з урахуванням безпекової ситуації та специфічних викликів.

Тимчасово виконуюча обов'язки начальника служби у справах дітей О. Яцько зазначає, що процедура усиновлення в період воєнного стану відбувається на загальних підставах, відповідно до вимог СК України та Постанови КМУ № 905 та акцентує увагу на таких аспектах:

Усиновлення є прийняттям усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах сина чи доньки на підставі судового рішення.

¹ Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова КМУ від 24.09.2008 № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п>

² Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: постанова КМУ від 26.08.2020 № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-п>

Усиновлення здійснюється в найвищих інтересах дитини для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя і є пріоритетною формою влаштування.

Усиновленню підлягають діти, які перебувають на місцевому обліку в службах у справах дітей (діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, батьки яких надали згоду на усиновлення).

Органи опіки та піклування проводять ретельну перевірку документів для встановлення обставин щодо батьків та дитини.

З'ясовується наявність у дитини інших родичів, які мають переважне право на її усиновлення, або родичів, здатних нею опікуватися.

В умовах війни виникають значні складнощі з постановкою дітей на облік через відсутність офіційних достовірних підтверджень їхнього статусу (наприклад, сирітства) та неможливість оперативного отримання таких документів. Загальне правило про нерозлучення братів і сестер при усиновленні залишається чинним. Крім того, підкреслюється неприпустимість усиновлення, якщо існує обґрунтована надія на успішний розшук та возз'єднання сім'ї в найкращих інтересах дитини, а також до спливу розумного строку (за міжнародними рекомендаціями, цей період може становити до двох років), протягом якого вживалися всі можливі заходи для розшуку батьків чи інших ключових членів родини.¹

У стандартній практиці усиновлення, здійснюване особами, які перебувають у шлюбі, зазвичай відбувається спільно обома з подружжя. Однак, в умовах активних бойових дій, значна кількість українських сімей була змушена виїхати за кордон і наразі проживає там постійно або тимчасово. Незважаючи на ці обставини, питання усиновлення не втрачає своєї актуальності, а навпаки, набуває нових вимірів через зростання кількості дітей, які потребують сімейного влаштування.

Чинне українське законодавство встановлює імперативну вимогу щодо особистої участі усиновлювачів у процесі. Зокрема, стаття 223 СК України прямо забороняє подання заяви про усиновлення дитини до суду через представника. Ця норма створює суттєві процедурні перешкоди для подружніх пар, які виїхали за межі України, оскільки їхня особиста присутність є обов'язковою. Ситуація ускладнюється

¹ Яцько О. Усиновлення дітей під час воєнного стану. URL: <https://korostenska-rda.gov.ua/news/1656311540/>

обмеженнями на виїзд з України для окремих категорій громадян, введеними у зв'язку з воєнним станом (обмежено виїзд за межі країни чоловікам – громадянам України, віком від 18 до 60 років). Це породжує об'єктивні труднощі для чоловіків, які, перебуваючи за кордоном, розглядають можливість приїхати в Україну для участі в процедурі усиновлення, але стикаються з ризиком неможливості подальшого виїзду до місця проживання своєї родини.

Вирішення цієї колізії частково передбачене чинним законодавством, яке допускає можливість усиновлення дитини одним із подружжя. Стаття 220 СК України регламентує, що для усиновлення дитини одним із подружжя необхідна письмова згода другого з подружжя, засвідчена нотаріально. Усиновлення може бути здійснене без такої згоди лише у випадках, якщо другий з подружжя визнаний безвісно відсутнім, недієздатним, або за наявності інших обставин, що мають істотне значення та підтверджені судом.

Постанова КМУ № 905 деталізує цю процедуру: громадяни України, які бажають усиновити дитину, звертаються із заявою про взяття їх на облік кандидатів в усиновлювачі до служби у справах дітей. У випадку усиновлення дитини одним із подружжя, до заяви додається нотаріально засвідчена згода другого з подружжя. Важливо, що якщо один із подружжя не може особисто з'явитися до служби у справах дітей для подання заяви, його заяву, засвідчену нотаріально, може подати інший з подружжя. При цьому, навіть у разі усиновлення дитини одним із подружжя, висновок про стан здоров'я та довідка про наявність чи відсутність судимості подаються кожним із подружжя.

Для громадян України, які вирішили постійно проживати за кордоном та бажають усиновити дитину, що проживає в Україні, передбачена дещо інша процедура. Відповідно до п. 33 Постанови КМУ № 905, такі особи подають документи вже Державній службі у справах дітей. До переліку необхідних документів також входить нотаріально засвідчена письмова згода другого з подружжя на усиновлення дитини із зазначенням причини усиновлення тільки одним із подружжя (у разі усиновлення дитини одним із подружжя). Цей процес також регламентується Порядком та умовами прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними

справ, затвердженим наказом Міністерства соціальної політики України від 17.11.2011 № 445.¹

Можливість усиновлення дитини одним із подружжя знаходить своє підтвердження і в судовій практиці. Так, рішенням Дніпровського районного суду м. Києва від 26.10.2021 р. у справі № 761/23754/21 було задоволено заяву громадянки (далі – Заявник) про усиновлення (удочеріння) двох дівчат. У ході судового засідання було встановлено, що Заявник перебуває у зареєстрованому шлюбі, власних дітей подружжя не має. Заявник виявила бажання усиновити двох вказаних дітей, отримавши підтримку та згоду від свого чоловіка та близьких. Діти перебували на обліку дітей, які можуть бути усиновлені, у службі у справах дітей та сім'ї, а їхня біологічна мати надала нотаріально засвідчені згоди на усиновлення. Актові записи про народження дітей були здійснені відповідно до вимог ч. 1 ст. 135 СК України. Чоловік Заявника надав нотаріальну згоду на усиновлення дітей дружиною. Суд, дослідивши матеріали справи, задовольнив заяву Заявника частково: ухвалив усиновити (удочерити) двох дівчат Заявником, проте відмовив у задоволенні вимоги щодо зазначення чоловіка Заявника як батька в актових записах про народження дітей, оскільки він не виступав усиновлювачем у даній справі.²

Таким чином, процедура усиновлення громадянами України дітей, які є громадянами України, навіть в умовах воєнного стану, відбувалась за стандартними, не спрощеними правилами, що спрямовано на максимальний захист прав та інтересів дітей. Необхідність ретельної перевірки документів, з'ясування обставин щодо біологічних батьків та самої дитини, а також вимога щодо перебування дитини на відповідному обліку унеможливають негайне усиновлення дітей, які осиротіли безпосередньо внаслідок воєнних дій. Такі діти потребують первинної допомоги, встановлення їхнього статусу та взяття на облік, що є тривалим процесом.

Однак, в подальшому нормативно-правове регулювання процедури усиновлення зазнало низки суттєвих модифікацій, спрямованих на адаптацію до екстремальних обставин та захист прав дітей. Пер-

¹ Про порядок та умови прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними справ: наказ Мінсоцполітики України від 17.11.2011 № 445. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1406-11>

² Рішенням Дніпровського районного суду м. Києва у від 26.10.2021 р. по справі № 761/23754/21 – електронний pecyпc. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101385099>

ші зміни до існуючого порядку були імплементовані 24 травня 2022 року. Ці нововведення стосувалися, зокрема, визначення вичерпного переліку документів та алгоритму дій для забезпечення повернення усиновленої дитини на територію України у випадку її тимчасового переміщення (евакуації) за межі держави під час дії надзвичайного або воєнного стану. Особливу увагу було приділено процедурі, що здійснюється за обов'язкової участі уповноваженої посадової особи консульської установи України.

Подальший етап удосконалення процедурних аспектів усиновлення відбувся 31 травня 2022 року, запровадивши комплексні зміни, серед яких ключовими були:

Цифровізація та централізація даних. Ініційовано масштабну цифровізацію процесів усиновлення, що передбачає створення та адміністрування єдиного електронного банку даних. Цей банк даних інтегрує інформацію про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також про сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків та батьків-вихователів. Функціонування зазначеної бази даних забезпечується в межах Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти». Така інновація мала на меті суттєво оптимізувати процес подання та обробки документації кандидатами в усиновлювачі, прискорити верифікацію наданих відомостей компетентними державними органами та вдосконалити комунікаційну взаємодію між усіма суб'єктами процедури усиновлення.

Динамічне оновлення інформації про дитину. Запроваджено механізм систематичного внесення та актуалізації в Єдиному банку даних деталізованої інформації про кожну дитину. Інформація включала відомості про стан фізичного та психічного здоров'я дитини, зміни у зовнішності, освітні потреби та інші релевантні дані. Метою даного нововведення було надання потенційним усиновлювачам доступу до максимально повної, достовірної та актуальної інформації, що сприятиме усвідомленому вибору.

Розширення форматів консультування. Громадянам України надано можливість отримання консультативної допомоги з питань усиновлення дитини як під час особистого візиту до відповідної служби у справах дітей, так і в дистанційному онлайн-форматі. Подача заявки на отримання такої консультації стала доступною через Єдиний державний вебпортал електронних послуг «Дія», де було запрова-

джено нову спеціалізовану послугу «Усиновлення». Передбачалося, що наступним етапом розвитку цієї електронної послуги стане імплементація функціоналу для подання через портал «Дія» заяви на отримання статусу кандидата в усиновлювачі.

Електронне подання документів для кандидатів в усиновлювачі. Для громадян України реалізовано можливість подання заяви про взяття на облік як кандидатів в усиновлювачі, разом із повним пакетом обов'язкових документів, не лише у традиційній паперовій формі за місцем проживання, а й в електронному форматі. Електронна подача здійснюється через персональний кабінет користувача на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг. Важливою особливістю цього механізму є те, що частина необхідних документів генерується системою автоматично шляхом взаємодії з різними державними базами даних, реєстрами та інформаційними системами. Це, як роз'яснює Міністерство соціальної політики України, усуває необхідність для заявників самостійно збирати та подавати такі документи. Крім того, документи, що видаються кандидатам на різних етапах процедури усиновлення (наприклад, довідка про успішне проходження курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування), будуть автоматично відображатися в їхніх особистих електронних кабінетах.¹

Регламентація строків процедурних етапів. Нормативно закріплено чіткі часові рамки для виконання ключових етапів процедури усиновлення. Зокрема, встановлено п'ятиденний робочий термін для перевірки заяви службою у справах дітей з моменту її отримання, аналогічний п'ятиденний термін для проведення обстеження житлово-побутових умов заявників після завершення перевірки заяви, а також визначено строки для проходження кандидатами обов'язкового курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Паралельно з трансформацією формальної процедури усиновлення, в умовах воєнного конфлікту актуалізувалися питання надання негайної допомоги дітям, які раптово опинилися без батьківського піклування – були загублені, примусово розлучені з батьками чи сім'ями. Для оперативного реагування на такі випадки та забезпечен-

¹ Усиновлення дитини під час війни. Чи можливо? Веб-сайт EnableMe. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/usinovlenna-ditini-pid-cas-vijni-ci-mozливо-8855>

ня тимчасового прихистку для таких дітей було запроваджено механізм їх влаштування у сім'ї родичів, знайомих або інших громадян України, готових надати допомогу.

З цією метою, за спільної ініціативи Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Офісу Президента України та Міністерства соціальної політики України, було створено та запущено спеціалізований чат-бот «Дитина не сама» (доступний за електронною адресою https://t.me/dytyna_ne_sama_bot). Цей цифровий інструмент надає громадянам можливість оперативно інформувати уповноважені органи та служби про такі ситуації: намір та готовність тимчасово прийняти дитину до своєї сім'ї; факт втрати зв'язку з власною дитиною; виявлення дитини, яка перебуває без супроводу дорослих; інформація про міжнародні організації, що висловили готовність надати притулок українським дітям; запит на консультацію з інших питань, пов'язаних із захистом прав дітей, з можливістю переадресації на відповідну гарячу лінію.¹

Орієнтовний термін обробки заявок, поданих через чат-бот, становить близько п'яти днів. Після первинної обробки запиту представник відповідної служби у справах дітей встановлює контакт із заявником для узгодження подальших кроків. Процедура передбачає обов'язкове відвідування помешкання потенційної тимчасової родини для проведення обстеження житлово-побутових умов та складання відповідного акта. Також, якщо вік та психоемоційний стан дитини дозволяють, з'ясовується її думка щодо тимчасового влаштування. За результатами проведеної роботи служба у справах дітей видає наказ про тимчасове влаштування дитини в сім'ю.

Такий тимчасовий прихисток надається дитині на період, необхідний для її возз'єднання з біологічною родиною, або до моменту ухвалення компетентними органами офіційного рішення щодо надання дитині статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, та подальшого визначення оптимальної для неї форми довгострокового догляду та виховання (усиновлення, опіка, піклування, влаштування до прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу).

Наступними серйозними змінами, що стосувалися усиновлення, були прийняття Кабінетом Міністрів України 1 червня 2023 року

¹ Чат-бот допомоги «Дитина не сама». Інтернет сторінка з інформацією. URL: <https://dity.msp.gov.ua/about>

постанови № 576 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану», якою суттєво доповнено нормативно-правове законодавство щодо усиновлення в умовах воєнного стану. Відповідно до пункту 135 зазначеного документа, протягом воєнного стану та тримісячного періоду після його припинення призупиняється процес усиновлення дітей громадянами України з тимчасовим або постійним місцем проживання за кордоном, а також іноземними громадянами. Це обмеження стосується всіх етапів процедури: реєстрації потенційних усиновлювачів, видачі дозвільних документів для знайомства з дитиною та встановлення контакту. Законодавець передбачає винятки для у таких випадках: коли кандидат в усиновлювачі є родичем дитини; коли особи бажають усиновити дитину, яка є рідним братом або сестрою раніше усиновленої ними дитини; коли один із подружжя висловлює намір усиновити дитину іншого з подружжя.

Зазначені зміни свідчать про запровадження суттєвих обмежень щодо міжнародного усиновлення в умовах воєнного стану. Встановлені законодавчі обмеження мають чітко визначений тимчасовий характер та спрямовані на захист прав і інтересів дітей у надзвичайних обставинах. Водночас нормативний акт демонструє виважений підхід законодавця через передбачення вичерпного переліку винятків для особливих категорій випадків, які стосуються збереження родинних зв'язків та цілісності сімейних відносин. Такий підхід відображає прагнення держави балансувати між необхідністю посилення контролю за процедурами усиновлення в кризовий період та забезпеченням права дитини на сімейне виховання у випадках, коли це відповідає її найкращим інтересам.

Ще одним кроком у захисті прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми стало створення Державної служби України у справах дітей як центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері захисту прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми, оздоровлення та відпочинку дітей, розвитку сімейних форм виховання та усиновлення. Вказаний орган створений постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2023 р. № 1048, якою затверджене і Положення про Державну службу України у справах дітей.

«Ми створили орган, який опікуватиметься забезпеченням прав кожної дитини, у тому числі її права на життя в родині, та якісною роботою установ і органів, відповідальних за піклування про дитину. Україна – не для інтернатів, як справедливо зазначив наш президент. Тому ми посилюємо координацію органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, служб у справах дітей з тим, щоб кожна дитина змогла відчувати батьківську любов», – наголосила міністерка соцполітики Оксана Жолнович.¹

Окрім іншого, на Службу покладені завдання щодо провадження діяльності з питань усиновлення, ведення обліку (в тому числі централізованого) дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, а також обліку іноземців та громадян України, які проживають за межами України і бажають усиновити дітей, та дітей, усиновлених ними, надання іноземцям та громадянам України, які проживають за межами України, – кандидатам в усиновлювачі згоду на усиновлення дитини для подання до суду або відмову в усиновленні дитини; здійснення методичного забезпечення діяльності щодо усиновлення дітей громадянами України та іноземцями; забезпечення функціонування банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів.

На теперішній час правове регулювання процедури усиновлення в Україні в умовах воєнного стану зберігає свою загальну дієвість, з урахуванням низки специфічних модифікацій, обумовлених передусім безпековими та гуманітарними чинниками, а також необхідністю забезпечення найвищих інтересів дитини.

Загалом, процес усиновлення дітей, які не були переміщені з тимчасово окупованих територій або зон ведення активних бойових дій, продовжує здійснюватися відповідно до стандартного, встановленого чинним законодавством України, алгоритму. Це означає, що потенційні усиновлювачі проходять усі передбачені етапи, включаючи збір документів, проходження відповідного навчання та отримання висновку про можливість бути усиновлювачами.

Так, ініціація процедури здійснюється шляхом подання відповідної заяви до компетентного органу – служби у справах дітей за

¹ Матеріал з Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Державна_служба_України_у_справах_дітей

місцем проживання потенційного усиновлювача, або через визначені цифрові сервіси, зокрема Єдиний державний вебпортал електронних послуг («Дія»).

Одноєю з ключових вимог до претендентів є обов'язкове проходження курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Цей курс спрямований на формування у потенційних усиновлювачів необхідних знань, навичок та розуміння психологічних особливостей дітей, які мають досвід втрати батьківської опіки. Організація та проведення таких навчальних програм покладається на центри соціальних служб.

Для всебічної оцінки відповідності заявника вимогам законодавства, разом із заявою подається комплект документів, що підтверджують його особу, правовий статус, стан здоров'я та матеріально-побутові умови. Перелік основних документів включає:

- копію документа, що посвідчує особу (паспорт громадянина України або інший документ, визначений законодавством);

- копію реєстраційного номера облікової картки платника податків або офіційне підтвердження відмови від його прийняття з релігійних переконань;

- копію документа, що містить унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (для ID-карток чи біометричних закордонних паспортів, за наявності);

- копію свідоцтва про шлюб або витяг із Державного реєстру актів цивільного стану громадян про шлюб (для осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі);

- висновок про стан здоров'я заявника, що підтверджує відсутність захворювань, які є перешкодою для усиновлення;

- документ, що свідчить про відсутність або наявності судимості у заявника;

- копію документа, що підтверджує право власності або право користування житловим приміщенням, де планується проживання дитини;

- нотаріально засвідчену письмову згоду другого з подружжя на усиновлення дитини (у випадках, коли усиновлення здійснюється одним із подружжя).

Після отримання повного пакету документів, служби у справах дітей здійснюють їх ретельну перевірку, проводять обстеження жит-

лого-побутових умов проживання заявника для оцінки відповідності санітарно-гігієнічним та іншим нормам, а також верифікують факт успішного завершення заявником курсу підготовки. За результатами комплексного аналізу зібраних даних, орган опіки та піклування готує письмовий висновок про можливість чи неможливість заявника бути усиновлювачем. У разі позитивного висновку, особа реєструється в установленому порядку як кандидат на усиновлення.

Наступним етапом є отримання кандидатом направлення для знайомства та встановлення контакту з конкретною дитиною. Після досягнення взаєморозуміння та підтвердження бажання усиновити саме цю дитину, кандидат подає відповідне клопотання до служби у справах дітей. На підставі цього клопотання та оцінки результатів контакту з дитиною, служба формує висновок про доцільність усиновлення. Цей висновок є обов'язковою передумовою та правовою підставою для подальшого звернення кандидата на усиновлення до судових органів із заявою про усиновлення дитини, остаточне рішення щодо якого приймається судом.¹

Разом з цим, процес усиновлення на теперішній час містить адаптаційні норми та процедурні уточнення, що діють на період воєнного стану, та які включають:

Усиновлення дітей з тимчасово окупованих територій. Процедура усиновлення дітей, які на момент виникнення питання про усиновлення проживають або проживали на територіях, тимчасово окупованих Російською Федерацією, може бути ініційована та завершена лише після повної деокупації відповідних адміністративно-територіальних одиниць та відновлення на них легітимної діяльності українських державних органів, зокрема, уповноважених служб у справах дітей.

Усиновлення дітей, евакуйованих за межі України. Щодо дітей, які були евакуйовані за межі державного кордону України з міркувань безпеки, процедура їх усиновлення стає можливою виключно після їхнього офіційного, задокументованого повернення на територію України та забезпечення належних умов для проживання та розвитку.

¹ Як усиновити дитину під час війни: процедура і необхідні документи. Офіційний портал Києва. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/yak_usinoviti_ditinu_pid_chas_viyini_protседura_i_neobkhidni_dokumenti/

Усиновлення дітей, евакуйованих у межах України. Для дітей, які були евакуйовані з небезпечних регіонів до інших, більш безпечних областей України (внутрішньо переміщені особи), процедура усиновлення може бути реалізована за місцем їхньої фактичної тимчасової евакуації. Це здійснюється за умови дотримання всіх інших законодавчих вимог та за участю відповідних регіональних служб у справах дітей.

Облік кандидатів в усиновлювачі з тимчасово окупованих територій. Громадяни України, які постійно проживають на тимчасово окупованих територіях та виявляють бажання усиновити дитину, можуть бути взяті на облік як кандидати в усиновлювачі лише після деокупації цих територій та відновлення повноцінного функціонування українських служб у справах дітей за місцем їхнього проживання.

Облік кандидатів в усиновлювачі, евакуйованих за межі України. Особи – громадяни України, які тимчасово евакуювалися за межі держави, отримують можливість подати заяву та документи для взяття на облік як кандидати в усиновлювачі після їхнього офіційного повернення на територію України.

Облік потенційних усиновлювачів, евакуйованих у межах України. Потенційні усиновлювачі, які є внутрішньо переміщеними особами та евакуювалися до інших регіонів України, мають право на взяття на облік кандидатів в усиновлювачі за місцем своєї тимчасової реєстрації або фактичного перебування, звернувшись до відповідної служби у справах дітей.

Процедурні аспекти для зареєстрованих кандидатів, що є внутрішньо переміщеними особами. Кандидати в усиновлювачі, які вже перебувають на відповідному обліку та були змушені змінити місце проживання внаслідок евакуації в межах України, мають можливість продовжити процедуру усиновлення. Для цього їм необхідно звернутися до обласної (або Київської міської, якщо місце евакуації – м. Київ) служби у справах дітей за новим місцем фактичного перебування. При зверненні вони мають надати наявний у них пакет документів, зокрема, раніше отриманий висновок про можливість бути усиновлювачами. Це дозволяє їм актуалізувати свої дані та отримати доступ до інформації про дітей, які перебувають на відповідному регіональному обліку та можуть бути усиновлені.¹

¹ Як усиновити дитину під час війни. Урядовий портал – Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-usynovyty-dytynu-pid-chas-viyni>

Таким чином, інститут усиновлення в Україні продовжує функціонувати, адаптуючись до складних реалій воєнного часу, з пріоритетом на захист прав та інтересів дітей, які потребують сімейного влаштування. Але у цьому контексті надзвичайно важливо уникнути поспішних рішень та забезпечити дотримання найкращих інтересів кожної дитини. Надання допомоги дітям, які опинилися без батьківського піклування внаслідок війни, вимагає обов'язкового залучення фахівців служб у справах дітей. Ініціативи щодо «негайного усиновлення», особливо в умовах інформаційної невизначеності та переміщення великої кількості людей, можуть нести значні ризики, включаючи порушення прав дітей, їхню додаткову травматизацію, а також сприяти незаконному переміщенню та торгівлі дітьми.¹

Міжнародне усиновлення.

Міжнародне усиновлення розглядається як один із заходів забезпечення права дитини на сімейне виховання у випадках, коли вичерпано можливості для її влаштування в сім'ї громадян України. Правове регулювання питань, пов'язаних зі статусом та захистом прав дитини в процесі міжнародного усиновлення, ґрунтується на загальних принципах Конвенції ООН про права дитини. Ключовим спеціалізованим міжнародним документом у цій сфері для України є Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), ратифікована 15.02.2011 р.²

Ця Конвенція пропонує державам-учасникам оновлені принципи здійснення усиновлення, орієнтовані на забезпечення найвищих інтересів дитини, та встановлює механізми співробітництва. Вона, зокрема, передбачає порядок обміну інформацією між державами для попередньої перевірки даних щодо дитини та потенційних усиновлювачів, мотивів усиновлення, стану їхнього здоров'я та соціального оточення. Для реалізації цих функцій кожна держава призначає відповідний національний орган. Конвенція також торкається питань доцільності надання усиновленій дитині громадянства держави усиновлювачів та допускає можливість запровадження випробувального терміну, що передує остаточному рішення про усиновлення.

¹ Бобрусь О. Усиновлення дітей в умовах воєнного стану: не підігруйте шахраям на емоціях. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/usinovlennya-v-umovah-voennogo-stanu-nepidigruyte-shahrayam-yak-dopom-11538129.html>

² Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 р. (ратифікована Україною 15.02.2011 п.). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a17

Спостерігаються певні відмінності у профілях кандидатів в усиновлювачі: якщо серед громадян України більшість становлять особи, які не мають власних дітей, то іноземні кандидати (наприклад, з Канади, Швеції, США) нерідко вже мають одного або кількох дітей. Мотивація до усиновлення може бути різною, включно з бажанням компенсувати втрату (смерть власної дитини) або заповнити емоційну порожнечу після того, як власні діти виросли. Науковці застерігають щодо випадків, коли усиновлення розглядається як спосіб негайного подолання особистої трагедії чи невлаштованості дорослих. Поспішні рішення, прийняті в стані гострого переживання, можуть призвести до неусвідомленого порівняння прийомної дитини з рідною або до формування завищених очікувань. Підкреслюється, що усиновлення має відбуватися передусім в інтересах дитини, а не слугувати інструментом вирішення психологічних проблем дорослих. У зв'язку з цим, висловлюється думка про доцільність дотримання певного періоду (наприклад, не менше року після особистої трагедії), перш ніж кандидати приймуть остаточне, зважене рішення про усиновлення, що дозволить тверезо оцінити свої наміри та ресурси.

Практика розгляду справ про усиновлення українських дітей іноземними громадянами виявляє низку системних труднощів. Однією з них є проблема доступу та належного врахування судами норм іноземного законодавства, що регулюють усиновлення в країні походження кандидатів. Хоча суди та органи опіки й піклування мають право звертатися за роз'ясненнями до компетентних органів України, наприклад, до Міністерства юстиції, останні не завжди володіють актуальною та повною інформацією щодо законодавства інших держав. При цьому, іноземні кандидати в усиновлювачі не завжди з власної ініціативи надають вичерпну інформацію про норми свого національного права. Для забезпечення захисту прав та інтересів усиновлюваних дітей – громадян України, зокрема для дотримання вимоги ч. 5 ст. 283 СК України (щодо забезпечення дитині прав в обсязі не меншому, ніж це встановлено законами України), пропонується доповнити перелік обов'язкових документів, які подаються іноземними кандидатами, витягами з норм законодавства їхньої держави, що стосуються усиновлення.

Загалом, незважаючи на зусилля законодавця максимально захистити права та інтереси дітей при міжнародному усиновленні,

на практиці зберігаються проблеми, пов'язані з гармонізацією національного та іноземного законодавства, а також із застосуванням міжнародно-правових актів. Серед напрямків, що потребують обов'язкового вирішення, виначимо укладання двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів про усиновлення, ратифікацію Гаазької конвенції та систематизацію норм національного законодавства щодо усиновлення іноземними громадянами.¹

Введення воєнного стану в Україні кардинально змінило ситуацію у сфері міжнародного усиновлення. Якщо процедури внутрішнього усиновлення, попри всі складнощі воєнного часу, залишаються можливими до реалізації, то міжнародне усиновлення призупинено. Спочатку воєнних дій Міністерство соціальної політики України офіційно заявило про неможливість здійснення міждержавного усиновлення в поточних умовах. Ключовою перешкодою було те, що для усиновлення дитини-громадянина України іноземцями на той час була необхідна згода Національної соціальної сервісної служби. Але Нацсоцслужба не розглядала відповідні справи та не видавала дозволу на усиновлення дітей іноземцями. Це обґрунтовувалося тим, що через активні бойові дії та пов'язані з ними ризики неможливо забезпечити якісну та всебічну перевірку документів іноземних громадян, які виявили бажання усиновити дитину, а також гарантувати безпеку всіх процедурних етапів, як того вимагає принцип найкращих інтересів дитини.²

Згодом, як зазначалося вище, 1 червня 2023 року постановою Кабінету Міністрів України № 576 призупинено офіційно протягом воєнного стану та тримісячного періоду після його припинення процес усиновлення дітей іноземними громадянами.

Таким чином, процедура міжнародного усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни поставлена на вимушену паузу, що створює додаткову невизначеність для дітей, які могли б знайти сім'ї за кордоном, та актуалізує потребу в розробці механізмів їх підтримки в Україні.

¹ Журило С. С. Захист прав та інтересів дітей при усиновленні. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С.130-133.

² Міждержавне усиновлення в умовах воєнного стану – роз'яснення Мінсоцполітики. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mizhderzhavne-usinovlennya-v-umovah-voyennogo-stanu-roz'yasnennya-minsocpolitiki>

Враховуючи вищерозглянутий матеріал, зазначимо, що усиновлення як пріоритетна форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах збройного конфлікту набуває додаткових ризиків та особливостей.

Основними проблемними аспектами усиновлення в умовах гібридної війни є:

Складність ідентифікації правового статусу дитини. В умовах активних бойових дій та окупації територій часто виникають ситуації, коли неможливо достовірно встановити, чи є дитина сиротою, чи лише тимчасово розлучена з батьками.

Неможливість дотримання передбачених законодавством процедур усиновлення через руйнування інфраструктури, недоступність державних реєстрів та архівів на окупованих територіях.

Зростання ризиків незаконного переміщення та торгівлі дітьми під виглядом усиновлення чи тимчасового влаштування.

Психологічна травматизація дітей внаслідок пережитих воєнних дій, що вимагає специфічного підходу до процесу усиновлення та подальшої адаптації дитини в новій сім'ї.

Проблеми міжнародного усиновлення українських дітей в контексті дотримання принципу субсидіарності та забезпечення національної безпеки України.

Інтерес дитини як об'єктивна категорія, що репрезентує умови благополуччя дитини, має бути центральним критерієм при вирішенні питань усиновлення в умовах гібридної війни. Нормативно-правова база України, хоча й відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав дитини, потребує адаптації до викликів воєнного часу.

Особливої уваги потребує розробка правових механізмів, які б забезпечували баланс між необхідністю спрощення процедур усиновлення в умовах надзвичайних ситуацій та забезпеченням достатніх гарантій захисту від зловживань і порушень прав дитини. Врахування специфіки гібридної війни при формуванні державної політики у сфері усиновлення дозволить ефективніше захищати інтереси найбільш вразливої категорії громадян – дітей, які потребують особливо го захисту в умовах збройного конфлікту.

Висновки. Дослідження підкреслює необхідність переосмислення категорії «інтерес дитини» як автономної юридичної категорії, що виходить за рамки традиційного отождествлення з правами чи потре-

бами, набуваючи пріоритетного значення в умовах гібридної війни через нові виклики, такі як втрата документів, переміщення, розлука з родичами та інституційна вразливість, при цьому інтерес дитини визначається як об'єктивна сукупність умов для забезпечення її благополуччя, що вимагає поєднання юридичного, соціального та етичного підходів на основі верховенства права.

Воєнний стан суттєво ускладнює процедури усиновлення через складність ідентифікації правового статусу дитини, руйнування інфраструктури, недоступність реєстрів, зростання ризиків незаконного переміщення дітей та їхню психологічну травматизацію, при цьому міжнародне усиновлення фактично призупинено постановою КМУ № 576 від 1 червня 2023 року через неможливість якісної перевірки документів іноземних кандидатів, за винятком випадків збереження родинних зв'язків.

Українське законодавство, відповідаючи міжнародним стандартам, зокрема Конвенції ООН про права дитини та Європейській конвенції про усиновлення, потребує адаптації до воєнних умов, що підтверджується запровадженням з 2022 року змін, спрямованих на цифровізацію процесів, створення єдиного електронного банку даних, інтеграцію з порталом «Дія» та посилення контролю за захистом прав дітей, а також механізмами тимчасового влаштування через ініціативи на кшталт чат-бота «Дитина не сама».

Внутрішнє усиновлення залишається пріоритетним, але стикається з перешкодами, такими як тривалий процес встановлення статусу дитини, ретельна перевірка кандидатів і обмеження на виїзд чоловіків за кордон, тоді як міжнародне усиновлення ускладнене проблемами гармонізації законодавства, недостатньою інформацією про іноземне право та ризиками порушення принципу субсидіарності. Створення Державної служби України у справах дітей у 2023 році стало важливим кроком для координації політики захисту прав дітей, включаючи облік дітей і кандидатів в усиновлювачі, методичне забезпечення та функціонування банку даних, хоча діяльність служб потребує додаткових ресурсів.

Дослідження вказує на необхідність правових механізмів, що збалансують спрощення процедур усиновлення з гарантіями проти зловживань, вдосконалення цифрових інструментів, посилення міжнародного співробітництва, зокрема через ратифікацію Гаазької

конвенції, та укладання двосторонніх угод, а також на важливість психологічної підтримки травмованих війною дітей і підготовки усиновлювачів до специфічних викликів.

Тимчасові обмеження на міжнародне усиновлення виправдані з точки зору безпеки, але потребують механізмів підтримки дітей в Україні до відновлення таких процедур.

Дослідження закладає наукову основу для вдосконалення нормативного регулювання та адміністративних процедур, має прикладне значення для розроблення рекомендацій законодавчим органам та інституціям соціального захисту, сприяючи підвищенню ефективності усиновлення та захисту інтересів дітей у воєнний час, а також слугуючи основою для подальших наукових досліджень і практичних напрацювань у сфері охорони дитинства.

Ключові слова: усиновлення, дитина, усиновлювач, усиновлений, умови усиновлення, судовий розгляд, іноземець, визнання усиновлення недійсним, банк даних, інформація, служба у справах дітей, охорона дитинства, державне регулювання, європейські стандарти.